

OLGA ZIÓŁKOWSKA

ORCID: 0000-0003-1027-7524

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

olga.stramczewska@o2.pl

Imiesłowy bierne w staropolskich apokryfach. Prolegomena do dalszych badań*

Słowa kluczowe

staropolszczyzna, składnia, imiesłów bierny, apokryfy

Keywords

Old Polish language, syntax, past participle, Apocrypha

Wstęp

Imiesłowy, podobnie jak osobowe formy czasownika, posiadają kategorię strony, określającą stosunek podmiotu do wyrażonej imiesłowem czynności (z wyjątkiem strony zwrotnej). Z tego powodu w gramatykach historycznojęzykowych imiesłowy tradycyjnie dzieli się na czynne i bierne¹. Pod pewnymi względami grupy te są podobne z punktu widzenia morfosyntaktycznego: posiadają dwa typy odmiany (rzeczownikową i zaimkową); paradygmat odmiany prostej (rzeczownikowej) ulega znacznemu uszczupleniu; odmiana złożona (zaimkowa) natomiast funkcjonuje niemal niezmiennie od epoki przedpiśmiennej

* Badania realizowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki; projekt nr 2017/26/E/HS2/00083: Początki języka polskiego i kultury religijnej w świetle średniowiecznych apokryfów Nowego Testamentu. Uniwersalne narzędzie do badań polskich tekstów apokryficznych, pod kierunkiem Doroty Rojszczak-Robińskiej.

¹ Zob. np. Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego* (Warszawa: PWN, 1965).

aż do czasów współczesnych; imiesłowy mogą pełnić funkcję zarówno atrybutu, jak i predykatu; w odmianie złożonej formy ulegają adiektywizacji². Jest też jednak spora grupa cech morfosyntaktycznych różnicujących imiesłowy bierne od czynnych, z tego względu należy osobno zarysować ich miejsce w systemie języka staropolskiego.

Artykuł ma na celu wstępne rozpoznanie dotychczasowej wiedzy o imiesłowach biernych w staropolszczyźnie (ich budowie i funkcjach składniowych), odniesienie jej do materiału apokryficznego oraz wskazanie kierunków dalszych szczegółowych badań w tym obszarze. Włączenie metody statystycznej i analiza ilościowo-jakościowa będą możliwe, gdy zrealizowane zostanie kolejne zadanie grantowe – anotacja gramatyczna.

Wszystkie przykłady zaprezentowane w niniejszym przeglądzie pochodzą ze staropolskich tekstów apokryficznych NT³ i podawane są w transkrypcji wypracowanej przez zespół badawczy pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Doroty Rojszczak-Robińskiej⁴.

Teraźniejsze i przeszłe

Podobnie jak imiesłowy czynne imiesłowy bierne dzieliły się w epoce przedpiśmiennej na czas teraźniejszy i przeszły. Do staropolszczyzny dotrwała zasadniczo jedna formacja kontynuująca imiesłów bierny czasu teraźniejszego – z przyrostkiem *-m-*:

tematyczne (końcówka dodana do tematu *praesentis*), np. **nesomъ*, **dvigomъ*,
atematyczne (tworzone na wzór tematycznych), np. *vědomъ*.

Niewiele jest tego typu wyrazów w apokryficznym materiale staropolskim⁵. Można wskazać, że kontynuantem tej formacji jest *niewiadomy* (ŻSA 22v/15) oraz być może (na podstawie zaświadczonego scs. *vědomъ*) *świadom* (RD 38/21). Poza tym na gruncie języka polskiego powstawały nowotwory językowe tworzone na wzór imiesłów biernych czasu

² O funkcjach składniowych staropolskich imiesłów czynnych zob. np. Waław Taszycki, *Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I. w języku polskim* (Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1924); Antonina Grybosiowa, *Rozwój funkcji składniowej imiesłów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1975); Olga Ziółkowska, „O funkcji składniowej staropolskich imiesłów czynnych na podstawie średniowiecznych apokryfów nowotestamentalnych. Konsekwencje edytorskie interpretacji składniowej”, *Sztuka Edycji* 1 (2020): 25–34.

³ To dziewięć utworów na nowo opracowanych i udostępnionych w postaci transliteracji i transkrypcji przez zespół badawczy pracujący w ramach wspomnianego grantu NCN: *List Lentulusa* (LL), *Karta Rogawskiego* (KR), *Sprawa Chędogo* (SCh), *Historija trzech kroli* (HTK), *Ewangelia Nikodema* (EN), *Rozmyślenia dominikańskie* (RD), *Żywoć św. Anny* (ŻSA), *Żywoć Pana Jezusa Krysta* (ŻPK) oraz *Rozmyślenie przemyskie* (RP).

⁴ Zob. www.apocrypha.amu.edu.pl.

⁵ O zaniku formacji na *-m-* w językach słowiańskich zob. Zdzisław Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 1989), 185.

teraźniejszego, np. *lakomy* (ŻPJK 51v/14, RP515/23), *znajomy* (ŻSA 26v/24), *niewidome* (ŻPJK 115v/2) i inne z formantem *-om-*.

Imiesłowy biernie czasu przeszłego powstawały poprzez dodanie do tematu bezokolicznika jednego z trzech formantów:

-t- – gdy temat bezokolicznika kończy się na *-i*, *-y*, *-u*, *-ę* lub *-r*, np. *ubit* (SCh 6v/11), *ubity* (RD 106/1), *jęt* (RP 165/19), *jęty* (ŻPJK 70v/24),

-n- – gdy temat bezokolicznika kończy się na *-q*, *-e*, np. *napisane* (RP 179/19), *napisany* (ŻPJK 117r/17),

-en- – pozostałe; do tematu bezokolicznika dodawane jest *-en-*; na gruncie języka polskiego formant ten ma ostatecznie przeważnie formę *-on-*, np. *wiedzion* (SCh 93r/2), co jest wynikiem działania procesów fonetycznych na styku morfemów (np. *věd-enъ* – przednia *e* zmiękcza spółgłoskę *d*, następnie zachodzi przegłos *e* w *o* przed twardą *n* – *wiedzion*); wyjątkiem jest forma M. l.mn. rodzaju męskoosobowego, gdzie nie ma warunków do zajścia przegłosu, np. *wiedzeni* (RD 180/33)⁶.

Już na podstawie przytoczonych tu przykładów ze staropolskich apokryfów Nowego Testamentu widać, że istniały dwa typy odmiany biernego imiesłowu (czasu teraźniejszego i przeszłego): rzeczownikowa (*świadom*, *ubit*, *wiedzion*) oraz zaimkowa (*niewiadomy*, *napisane*, *jęty*). W materiale apokryficznym niemal nie sposób jednak znaleźć innych niż M. l. poj. r.m. form odmiany rzeczownikowej, np. *znajomy* (M. l.mn. r.ż.) (RP 17/18–24), *napisany* (M. l.mn. r.ż.) (ŻPJK 117r/17). Jest też grupa form wątpliwych interpretacyjnie, np. *Natemieście jęta i z Jozefem przywiedziona przed biskupa* (RP 58/18–20). Formy M. l.poj. r.ż. będą wyglądały w rękopisie identycznie dla obu odmian: *przywiedziona*, *jęta* – odmiana rzeczownikowa i zaimkowa różnią się tu jedynie iloczasetem wygłosowej samogłoski⁷.

Poświadczenie wyłącznie mianownikowych form w odmianie prostej wynika z reparacji funkcji składniowych obu typów odmiany i z ograniczenia występowania form prostych zasadniczo niemalże do funkcji samodzielnego predykatu lub orzecznika w orzeczeniu imiennym. Podobne zjawisko możemy zaobserwować w odniesieniu do przymiotników⁸.

W związku z tym, że jedyna formacja imiesłowu biernego czasu teraźniejszego (na *-m-*) niemal zanikła, znaczenie to przejmuje w całości imiesłów bierny czasu przeszłego. Z tego powodu w dalszej części artykułu będzie mowa ogólnie o imiesłowach biernych, bez uwzględniania kategorii czasu.

⁶ Warto jeszcze wyjaśnić, dlaczego spółgłoska przed *e* nie uległa palatalizacji i nie mamy ostatecznie formy *wiedzeni*. Odpowiedzialna za to jest dysymilacja (rozpodobnienie).

⁷ Można by się pokusić o próbę rozróżnienia iloczasetu na podstawie oznaczenia pochylenia samogłosek w druku (np. ŻPJK i ŻSA), należy jednak pamiętać, że nawet u przykładających się do swego fachu drukarzy (jak H. Wietor) zdarzały się niekonsekwencje, zob. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk, *Gramatyka*.

⁸ W odmianie rzeczownikowej i zaimkowej – zob. tamże, 323–337.

Zmiana wartości kategoryjalnej

Imiesłowy biernie ulegają w epoce staropolskiej rozchwianiu – nie tylko dotyczą zarówno przeszłości, jak i terażniejszości niezależnie od budowy, ale też zmienia się ich wartość kategoryjalna w zakresie strony oraz aspektu.

Wacław Twardzik i Antonina Grybosiowa zauważyli⁹, że w staropolskich tekstach zdarza się, że imiesłów czynny występuje w znaczeniu biernym. Wskazali osiem przykładów z RP, które szczegółowo zanalizowali, np. *Kiedy ji uźreli tako trudno wiążąc, wszyscy od niego uciekli* (RP 672). W konstrukcjach tego typu agens imiesłowu nie jest wyrażony, a pozycję dopełnienia bliższego zajmuje pacjens. Na pytanie, czy można zatem uznać, że tego typu przykłady są przejawami neutralizacji kategorii strony, odpowiadają przecząco: „Przeciwno takiej interpretacji przemawia jednak fakt, że zdolność wyrażania strony czynnej imiesłów ten zachował; a ponadto przytoczonych osiem zdań [...] do takiego wniosku nie uprawnia”¹⁰.

Kilka kolejnych przykładów użycia imiesłowów czynnych w znaczeniu biernym podali Wacław Twardzik i Ivan Petrov¹¹ – poszerzyli zakres analizowanego materiału o obszerny ŻPK, np. *Błogosławiona dziewica Maryja uźrawszy swe miłe dziecię tako niędznie bijąc, chciała k niemu przystąpić* (ŻPK 73r), jeden przykład z Ortyli Maciejowskiego oraz – co dla nas istotne – jeden z RD: *Gdym widziela mego syna okrutnie wiążąc u słupa i przez litości bicując, stałam płacząc* (RD 144) i jeden z SCh: *Bo widzieli z jednej strony krzyżując Pana Jezusa [...]* (SCh 103v).

Możliwe przyczyny takiego stanu rzeczy wskazali Twardzik i Grybosiowa: istnienie odmiennego imiesłowu czynnego czasu terażniejszego w funkcji biernej¹² (zob. np. *Melankolija tako rzekąca* RP157; *widzieli Pana swego związanego, między nieprzyjacieli siepającego* RD 79), szerokie możliwości konotacyjne *verba sentiendi* (większość przykładów dotyczy właśnie czasowników postrzegania) oraz trudności z przekładem konstrukcji łacińskich¹³.

Znajdujemy w materiale apokryficznym także przykłady obrazujące sytuację odwrotną – imiesłów bierny zostaje użyty w znaczeniu czynnym, np.

Pilat osądził już Pana Jezusa <na ukrzyżo>waną śmierć (RD 173),

⁹ Wacław Twardzik, Antonina Grybosiowa, „Nieznana funkcja nieodmiennego imiesłowu czynnego czasu terażniejszego w *Rozmyślaniu przemyskim*”, *Polonica* 1 (1975): 225–229.

¹⁰ Tamże, s. 226.

¹¹ Ivan Petrov, Wacław Twardzik, „O staropolskich imiesłowach dociekliwie i odkrywco”, *Slavia – časopis pro slovanskou filologii* 4 (2014): 423–431.

¹² Więcej o tej funkcji zob. Taszycki, *Imiesłowy*; Jan Łoś, *Gramatyka polska*, cz. III: *Odmienienia (fleksja) historyczna* (Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1927), 266.

¹³ Twardzik, Grybosiowa, „Nieznana funkcja”, 229.

[...] *natychmiast przyłączy się k nam potwierdzając, niewidome oświecając i ku miłowaniu swemu serca rozpalając* [...] (ŻPK 115v).

„Niewidomy człowiek” to nie ‘ten, którego nie widać’, ale ‘ten, który nie widzi’¹⁴. Barbara Bartnicka zwróciła uwagę, że zatarcie biernego znaczenia najczęściej dotyczy czasowników stanowych¹⁵.

Szczególną sytuacją jest imiesłów bierny w znaczeniu strony zwrotnej – jak zostało wspomniane na początku artykułu, polszczyzna nie ma osobnej formy wyrażającej relację, w której agens jest zarazem pacjensem, np. „zapłakana matka”.

Rozchwianie kategorii strony w odniesieniu do imiesłówów nie jest specyficzne dla staropolszczyzny – jest zjawiskiem, które możemy zaobserwować także współcześnie¹⁶: „łakomy kąsek” to ‘taki, którego się łaknie’, a „łakomy człowiek” to ‘taki, który łaknie’ – i w drugą stronę, gdy imiesłów czynny ma znaczenie biernie, np. „miejsce siedzące” to ‘miejsce, na którym się siedzi’.

Podobnie w kwestii aspektu – dochodzi do rozchwiania znaczenia imiesłowu. Imiesłowy utworzone na temacie bezokolicznika (lub *praesentis*) czasowników dokonanych mają zasadniczo aspekt dokonany i odwrotnie – utworzone od czasowników niedokonanych – niedokonany. W materiale apokryficznym jednak dostrzegamy wyraźnie, że taka repartycja jest zdecydowanie zbyt dużym uproszczeniem, np.

*A ten jisty Symeon miał dwu synu, bratu **rodzonych**, i my wszyscy we śnie i w pogrzebie ich byliśmy* (EN 136v),

*I jęli szemrać na miłego Jezusa, mniemając, aby to o kościele **murowanem** mówił* (RD 14),

*A oni mu przynieśli część ryby **pieczonej** i plastr miodu* (ŻPK 115v).

Wszystkie wskazane w przykładach imiesłowy formalnie zostały utworzone na bezokolicznikach czasowników niedokonanych, ale mają znaczenie dokonane. Widać wyraźnie, że imiesłowy oddaliły się od swoich podstaw pod względem kategorią¹⁷. Podobne przykłady można wskazać w tekstach współczesnych.

¹⁴ Liczne podobne przykłady przedstawia i analizuje Zuzanna Topolińska, zob. też, „Kartki z historii słowiańskiego *participium praeteriti passivi* (PPP)”, *Rocznik Słowistyczny* 60 (2011): 135.

¹⁵ Barbara Bartnicka, *Adiektywizacja imiesłówów w języku polskim* (Warszawa: PWN, 1970).

¹⁶ Zob. Barbara Bartnicka, „Adiektywizacja imiesłówów przymiotnikowych w języku polskim”, *BPTJ* 25 (1967): 233–242.

¹⁷ Zob. tamże, 235.

Funkcje składniowe

Imiesłowy bierne w apokryfach mogą pełnić dwojaką funkcję – albo atrybutu (w grupie nominalnej), albo predykatu (w grupie werbalnej). Wtórnie występują także w funkcji np. podmiotu lub dopełnienia.

Atrybut

W funkcji atrybutu występują niemal wyłącznie imiesłowy bierne w odmianie złożonej. To one ulegają procesowi adiektywizacji – jest to zjawisko dotyczące wszystkich imiesłowów – nie tylko biernych. Imiesłowy jako określenia rzeczownika to np.

*Już ci jęł lotr diabłem **opętany*** (ŻPJK 69r),

*I stał miły Pan Jezus przed Annaszem **związany*** (RD 84).

O znacznym stopniu adiektywizacji tych imiesłowów świadczy fakt, że podlegają także procesowi substancywizacji, więc wtórnie zajmują pozycję dopełnienia lub podmiotu:

*Tać jest pocieszenie **udręczonych** a smutnych, wspomozienie ubogim, głupim poradzenie, jętym ucieczka* (ŻPJK 27r),

*I któryś ty jest, który grzechow ciemnością **zasłепione** Boską a jasną i oświecającą oblewasz światłością* (EN 144r).

W obu przytoczonych przykładach imiesłów bierny w odmianie złożonej uległ substancywizacji i pełni funkcję dopełnienia.

Imiesłowy bierne w odmianie prostej występują w funkcji atrybutu wyjątkowo, np.

*A na onym mieściu żłob albo jeśli, w którym Jezus na sienie przed wołem i przed osłem położon był, i ony to płatki, pieluszki, którymi Jezus był obinion albo powit, i koszula albo gżło błogosławionej dziewice panny Maryjej, którą koszulę albo gżło w onym to żłobie zapamiętała a zostawiła, kiedy z onej spelunki uciekała dla bojaźni żydowskiej – to wszystko błogosławiona święta Helena **świeżo a nieporuszono nalazła*** (HTK 224v).

W podanym fragmencie pojawia się szereg polisyndetycznie połączonych atrybutów w odmianie prostej – przymiotnik „świeżo” (‘świeże’) oraz imiesłów bierny „nieporuszono” (‘nieporuszone’). Jest to jednak dość wyjątkowa sytuacja na gruncie języka staropolskiego, być może użycie imiesłowu biernego w formie typowej dla odmiany prostej wynikało z chęci dostosowania końcówki do końcówki przymiotnika. W całym analizowanym materiale apokryficznym nie znalazłam bowiem szeregowych połączeń z dwojako zbudowanych przymiotników i/lub imiesłowów.

Niewystępowanie w funkcji atrybutywnej prawie w ogóle imiesłowów w odmianie prostej może świadczyć o dużej ich predykatywności¹⁸.

Predykat

Orzeczenie

Z odwrotnymi proporcjami mamy do czynienia w wypadku samodzielnego ośrodka predykcji – dominują tu imiesłowy biernie w odmianie prostej:

*Bo mi także anjoł **poslan** i widziałam jego święte lice [...] (RP 8),*

*A wszakoż człowieczeństwo moje strachem **zjęto**, boi sie przykrej śmierci krzyżowej (RD 66).*

Można wskazać pojedyncze, wyjątkowe miejsca, w których to imiesłów bierny w odmianie złożonej pełni funkcję samodzielnego ośrodka predykcji, np.

*Głowa jego skłaniająca ku całowaniu, serce **odtworzone** ku miłowaniu, ramiona i ręce **rozszerzony** ku obłapieniu, wszytek żywot **wyłożony** ku twemu odkupieniu (SCh 4v).*

W tym zdaniu nie ma ośrodka predykcji wyrażonego osobową formą czasownika, ale w funkcji tej występują imiesłowy – obok form prostych M. l.mn. r.ż. *rozszerzony* i *wyłożony* pojawia się M. l.poj. r.n. z końcówką typową dla odmiany złożonej *-e* (a nie *-o*) *otworzone*.

Zenon Klemensiewicz interpretował takie konstrukcje jako „eliptyczne”, z pominiętym łącznikiem¹⁹. To by sugerowało, że orzeczenie imienne jest prymarne względem predykcji nominalnej. Z aktualnych badań nad składnią najstarszej polszczyzny wiemy, że tak nie jest, a – jak piszą Zdzisława Krążyńska, Tomasz Mika i Agnieszka Słoboda – „Refleksem składni sprzed części mowy jest między innymi możliwość pełnienia funkcji predykatywnej przez każdy element języka”²⁰. Na tego typu konstrukcje jako samodzielne predykaty („orzeczenia przymiotnikowe”) wskazywała także Krystyna Pisarkowa w rozdziale „Orzekające konstrukcje nieczasownikowe”²¹.

¹⁸ Z tego względu, zgodnie ze współczesną normą, zdecydowano się w nowych transkrypcjach staropolskich apokryfów NT pisać imiesłowy biernie w odmianie prostej osobno z cząstką *nie*, podkreślając czasownikowy, czynnościowy charakter, a imiesłowy złożone, jak przymiotniki w stopniu równym – łącznie.

¹⁹ Zob. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk, *Gramatyka*.

²⁰ Zdzisława Krążyńska, Tomasz Mika, Agnieszka Słoboda, *Składnia średniowiecznej polszczyzny. Część I: Konteksty – metody – tendencje* (Poznań: Wydawnictwo „Rys”, 2015), 91.

²¹ Krystyna Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 1984), 59–60.

Orzeczenie imienne

Klemensiewicz zauważył, że „Imiesłów przymiotnikowy w orzeczniku ma do końca XV w. formę niezłożoną; w XVI w. zaczyna się wahanie, a od w. XVIII panuje niemal wyłącznie forma złożona”²². Materiał z apokryfów staropolskich pokazuje właśnie to XVI-wieczne rozchwianie w tym zakresie. Można wskazać liczne przykłady, w których w orzeczeniu imiennym pojawia się w funkcji orzecznika imiesłów bierny w odmianie prostej, np.

Jezus w lice ciężko jest uderzon od sługi bis<ku>piego u Annasza (RD 87),

A wszyscy tego świata kupie drogie, dziwne a niesłychane i też dziwy morskie tam iste przez ziemię i przez morze były wożony i przenoszony, a jeszcze więcej onej to ziemie miasta Akiers tako rzeczonoego ślachetność i chwala, i teże moc była mianowana (HTK 157r)

oraz złożonej:

Widzisz też, dziewico błogosławiona, ninie jagody i czeluści moje być niepokalone, ale czasu mojej okrutnej męki wezmą policzki nieśliczne i ślinami smrodliwymi będą oskarżone (ŻPK 48r),

[...] tego czasu wielebna święta Helena, matka jego, rozumiej Konstantynowa, między Żydy u wschodu słońca tamo sie są chowali, a żydowskie niedowiarstwo jakoby już było zarażone a skażone (HTK 222v).

Z czasem coraz rzadziej można spotkać imiesłów bierny w odmianie prostej w funkcji innej niż orzecznik w orzeczeniu imiennym. Jest to bezpośrednim podwodem nielicznego poświadczenia tego typu imiesłowu w przypadkach zależnych.

Formy bezosobowe

Na szczególną uwagę zasługują formy bezosobowe w języku polskim na *-no* i *-to*, tzw. bezosobniki. Formalnie to imiesłowy bierne w odmianie prostej rodzaju nijakiego. W literaturze przedmiotu można znaleźć kilka różnych teorii próbujących wyjaśnić, jaką drogę przebyły te imiesłowy od M. l.poj. r.n. w odmianie prostej do znaczenia bezosobowego²³. Przekonująca jest teoria Henryka Oesterreichera, że bezosobowe znaczenie struktur na *-no* i *-to* wyewoluowało z orzeczeń imiennych, w których orzecznikiem jest właśnie imiesłów bierny w odmianie prostej²⁴.

²² Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk, *Gramatyka*, 325–326.

²³ Zob. np. Topolińska, „Kartki z historii”, 136; Pisarkowa, *Historia składni*, 41–42; Łoś, *Gramatyka*, 112.

²⁴ Zob. Henryk Oesterreicher, *Imiesłów bierny w języku polskim* (Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1926).

Materiał staropolskich apokryfów jest doskonałą ilustracją wszystkich stanów przejściowych – obok struktur spójnych pod względem formalnym i semantycznym, z łącznikiem w orzeczeniu imiennym, np.

*A przeto sie wiesiel, szczęsne **Kolno**, ktore z osobnej laski i z opatrności albo z przejżenia Boskiego tako ślachetnymi a chwalebnyymi trzemi krolmi, napierwszymi z ludu i dziewic, tako ślachetnymi, zebranim, zgrumadzeniem, **jesteś ożłobiono**, z ktorych więcej niżli wszystkimi bogactwami twymi wielbisz sie, a po wszystkim świecie ode wszystkich ludzi osobnie **jesteś umiłowano**, a dla tych, tych trzech krolew, nad insze wszystkie miasta na świecie przez przestania **jesteś szukano a uwielbiono**, a częstokroć nad insze miasta na świecie od krolew i od książyć, i wszystkiego pokolenia, językow aliż do skonania świata **będziesz mianowano** (HTK 259v)*

oraz struktur spójnych, gdzie imiesłów pełni funkcję samodzielnego ośrodka predykcji, np.

*Pan miły Jezus po tej modlitwie smętnej i placzliwej wstał z ziemie i był taki medły, iż ledwie stał na nogach, abowiem jego **człowieczeństwo** strachem **zjęto** okrutnej śmierci (RD 62)*

funkcjonują struktury niespójne, w których dochodzi do zerwania związku zgody. Stąd już krótka droga do użyc w zdaniach bezpodmiotowych, np.

*[...] miłościwie będąli nieco pisać na cześć a na chwałę Bogu wszechmogącemu, jakoż jest **było** przedtym innym doktorom **zjawiono** i przez nie **popisano** w księgach potwirdzonych (RP 174).*

*Jezusa milego pod wietnicą niemiłościwie z pawłoki **zwleczo**no, rany jego wszystkie **odnowiono** i koronę gwałtem z głowy **zerwano** (ŻPJK 92v).*

Klemensiewicz, za Oesterreicherem, przekonuje, że „Użycie strony biernej w zdaniach bezpodmiotowych jest znane od dawna w różnych językach indoeuropejskich, np. w grece i łacinie”²⁵.

Wnioski i perspektywy badawcze

Już na gruncie staropolskim nieżywotna jest formacja na *-m-*, a podział na imiesłowy bierne czasu teraźniejszego i przeszłego przestaje być wyczuwalny. Materiał apokryficzny zaświadcza zarówno imiesłowy bierne w odmianie prostej, jak i złożonej. O ile jednak

²⁵ Zob. Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk, *Gramatyka*, 434.

odmiana zaimkowa jest reprezentowana przez całe spektrum przypadków zależnych, o tyle odmiana rzeczownikowa jest w zaniku. Niemal nie sposób odnotować przypadku innego niż mianownik. Wynika to z charakterystycznej repartycji funkcji składniowych obu typów odmian.

Imiesłowy bierne w odmianie złożonej się adiektywizowały i pełniły prymarnie funkcję atrybutu. Ulegały substantywizacji i wtórnie zajmowały pozycję podmiotu lub dopełnienia. Występowały także jako orzeczniki w orzeczeniach imiennych.

Imiesłowy bierne w odmianie prostej pełniły głównie funkcję predykatywną: bądź jako samodzielny ośrodek predykcji, bądź jako orzecznik w orzeczeniu imiennym. W tekstach młodszych wstępują wyłącznie w orzeczeniach imiennych.

Znaczące ograniczenia poznawcze sprawia forma M. l.poj. r.ż. Odmiana prosta od złożonej różni się jedynie iloczasem wygłosowej samogłoski *a*. Cecha ta jednak jest niewidoczna w piśmie ręcznym. Należy też pamiętać, że w drukach pochylenie samogłosek oznaczane bywa niekonsekwentnie.

Materiał apokryficzny pokazuje, że niejednokrotnie dochodzi do zamiany wartości kategoryjnej imiesłowu biernego w stosunku do czasownika, na temacie którego jest on zbudowany. Dotyczy to zarówno kategorii strony, jak i aspektu.

Szczególną funkcją pełnioną przez imiesłowy bierne rodzaju nijakiego jest możliwość wyrażania bezosobowości.

Jako istotne kierunki dalszych szczegółowych badań należy wskazać przede wszystkim ilościowo-jakościową analizę repartycji funkcji składniowych pełnionych przez imiesłowy bierne w staropolskich apokryfach, ze szczególnym uwzględnieniem indywidualnej specyfiki i chronologii tekstów (*List Lentulusa* to rękopis z połowy wieku XV, a *Żywot Pana Jezusa Krysta* to druk z 1532 roku). Jak pokazano, zbadanie np. liczebności użycia imiesłów biernych w odmianie prostej w stosunku do złożonej jest częściowo niemożliwe dla rękopisów, ale dla druków już owszem (zaznaczana w druku opozycja jasnej i pochylonej samogłoski *a* dla M. l.poj. r.ż.). Cenne mogłoby okazać się także prześledzenie, czy fakt, że dany tekst apokryficzny ma łacińskie źródło, ma wpływ na repartycję funkcji składniowych imiesłów biernych w staropolskich apokryfach, a nade wszystko – co sugerowali w swoich badaniach Twardzik i Grybosiowa – na ile rozchwianie w zakresie kategorii strony wiąże się z problemami przekładu składni łacińskiej na staropolszczyznę.

Realizacja badań będzie zdecydowanie ułatwiona dzięki narzędziu powstającemu w ramach grantu NCN, w którym obok tekstu polskiego apokryfu będzie możliwe równoległe wyświetlenie łacińskiego źródła i porównanie użytych w obu konstrukcji składniowych. Badania ilościowo-jakościowe oraz analizy statystyczne umożliwi natomiast planowana wyszukiwarka gramatyczna, która zostanie udostępniona po anotacji gramatycznej materiału.

Bibliografia

- Bartnicka, Barbara. „Adiektywizacja imiesłowów przymiotnikowych w języku polskim”. *BPTJ* 25 (1967): 233–242.
- Bartnicka, Barbara. *Adiektywizacja imiesłowów w języku polskim*. Warszawa: PWN, 1970.
- Grybosiowa, Antonina. *Rozwój funkcji składniowej imiesłowów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1975.
- Klemensiewicz, Zenon, Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Urbańczyk. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: PWN, 1965.
- Krażyńska, Zdzisława, Tomasz Mika, Agnieszka Słoboda. *Składnia średniowiecznej polszczyzny. Część I: Konteksty – metody – tendencje*. Poznań: Wydawnictwo „Rys”, 2015.
- Łoś, Jan. *Gramatyka polska. Cz. III: Odmiennia (fleksja) historyczna*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1927.
- Oesterreicher, Henryk. *Imiesłów bierny w języku polskim*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1926.
- Petrov, Ivan, Waclaw Twardzik. „O staropolskich imiesłowach dociekliwie i odkrywczo”. *Slavia – časopis pro slovanskou filologii* 4 (2014): 423–431.
- Pisarkowa, Krystyna. *Historia składni języka polskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 1984.
- Stieber, Zdzisław. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN, 1989.
- Taszycki, Waclaw. *Imiesłowy czynne, terażniejszy i przeszły I. w języku polskim*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1924.
- Topolińska Zuzanna. „Kartki z historii słowiańskiego *participium praeteriti passivi (PPP)*”. *Rocznik Slawistyczny* 15 (2011): 135.
- Twardzik, Waclaw, Antonina Grybosiowa. „Nieznana funkcja nieodmiennego imiesłowu czynnego czasu terażniejszego w *Rozmyślanii przemyskim*”. *Polonica* 1 (1975): 225–229.
- Ziółkowska, Olga. „O funkcji składniowej staropolskich imiesłowów czynnych na podstawie średniowiecznych apokryfów nowotestamentalnych. Konsekwencje edytorskie interpretacji składniowej”. *Sztuka Edycji* 1 (2020): 25–34.

Imiesłowy bierne w staropolskich apokryfach. Prolegomena do dalszych badań

Streszczenie

Artykuł ma na celu rozpoznanie literatury przedmiotu, wstępne odniesienie wiedzy ogólnej do materiału apokryficznego i wskazanie dalszych kierunków badań sposobów funkcjonowania imiesłowów biernych w tekstach staropolskich apokryfów Nowego Testamentu.

Przedstawiono budowę imiesłowów biernych oraz zwrócono szczególną uwagę na zanik opozycji między imiesłowami biernymi czasu terażniejszego i przeszłego, niemal całkowity zanik formacji na *-m-* oraz zmianę wartości kategorii strony (znaczenie bierne imiesłowów czynnych oraz czynne biernych) i aspektu (znaczenie dokonane imiesłowów zbudowanych na tematach czasownikowych niedokonanych i odwrotnie).

Wstępne rozpoznanie materiału apokryficznego pod kątem funkcji składniowych imiesłowów biernych pokazało, że w odmianie prostej (rzeczownikowej) pełnią one w pierwszej kolejności funkcję ośrodków predykcji – bądź to samodzielnie, bądź jako orzeczniki w orzeczeniu imien-

nym, natomiast w odmianie złożonej prymarnie pełnią funkcję atrybutu, wtórnie zaś – podmiotu lub dopełnienia. Poruszono także temat prawdopodobnej genezy form bezosobowych (tzw. bezosobników) jako kontynuantów mianownika liczby pojedynczej rodzaju nijakiego imiesłowów biernych w odmianie prostej.

Zapowiedziano szczegółowe badania ilościowo-jakościowe także z uwzględnieniem metody statystycznej, gdy zrealizowany zostanie kolejny etap grantu – anotacja gramatyczna.

Passive participles in the Old Polish Apocrypha. Prolegomena to further research

Summary

The aim of this article is the reconnaissance of the literature of the subject, preliminary reference of the general knowledge to the apocryphic material, and indicating further line of research into the ways of functioning of the passive participles in the texts of the Old Polish Apocrypha of the New Testament.

The construction of the passive participles was described, and particular attention was paid to disappearance of the opposition between the passive participles of the present and past tense, to nearly complete disappearance of the word formations with *-m-*, as well as to the change of the value of the category of voice (passive meaning of the active participles and active meaning of the passive ones) and grammatical aspect (perfective meaning of the participles build on the stems of the imperfective verbs, and vice versa).

The preliminary reconnaissance of the syntactic functions of the passive participles in the apocryphic material demonstrated that in the simple (noun) inflection they perform primarily the function of centres of predication – autonomously or as predicatives in substantive predicates, while in the complex inflection primarily perform a function of an attribute, and secondarily that of a subject or complement. The issue was also raised of probable origin of the impersonal verb forms (or impersonals) as continuants of the nominative singular neuter passive participles in the simple inflection.

Detailed quantitative and qualitative study was announced, also with the use of a statistical method, after subsequent stage of the grant – grammatical annotation – is realized.

Cytowanie

Ziółkowska, Olga. „Imiesłowy biernie w staropolskich apokryfach. Prolegomena do dalszych badań”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 20 (2021): 243–254. DOI: 10.18276/sj.2021.20-17.